

Стеблина-Рудякова Л.М. (Київ, Україна)

**Варіативні відношення у групах лексики
на позначення інтелектуальних характеристик людини
у "Систематичному словнику сербохорватської мови"**

У статті пропонується аналіз варіативних відношень у групах синонімів тематичного словника сербської мови.

Ключові слова: *варіантність у мові, синонімічні зв'язки, лексико-семантична група.*

В статье предлагается анализ вариативных отношений в группах синонимов тематического словаря сербского языка.

Ключевые слова: *вариантность в языке, синонимические связи, лексико-семантическая группа.*

The article is dedicated to analysis of the language variance in synonymical relationships of thematic dictionary of Serbian language.

Key words: *language variance; synonymical relationships, lexical semantic group.*

Аналіз варіативних відношень у різних тематичних групах лексики ґрунтується на традиційному розумінні варіантності як "фундаментальної ознаки мовної системи й мовлення, що передбачає різноманітність мовленнєвих реалізацій, яка може бути штучно уніфікована до комплексу спільних ознак. За принципом онтологічного дуалізму мовне варіювання реалізується в опозиції варіантів й інваріанта як абстрактної одиниці або ознаки, представника класу об'єктів, що виявляється в ряді різних конкретних виявів – варіантів, які мають ознаки класу. Інваріант мовних одиниць не має матеріального представлення в мовленні, а є лише класифікаційним засобом інвентаризації одиниць мови, яка не складається з інваріантів, а лише впорядкована ними... На лексичному рівні інваріантом є лексема, варіантами – лексико-семантичні варіанти" [1, 59]. У порівнянні з останніми десятиліттями ХХ століття, коли в рамках системно-структурного підходу особлива увага мовознавців була скерована на зміну, конкуренцію, класифікацію варіантів [2], антропоцентричний підхід виявляє потребу у поглибленому розумінні варіативності, поліваріантності, динамічності оточуючого світу, включаючи і одиниці ментального плану, що репрезентуються у мові відповідною лексикою [3]. З'ясування семантичних відношень між лексичними одиницями тематичних груп певної мови дає можливість уявити її як систему та

виявити особливості мовної картини світу. На нашу думку, цікавий матеріал для аналізу варіативних відношень надають синоніми, представлені в авторитетних лексикографічних виданнях, оскільки синонімія як тип системного семантичного відношення мовних знаків, слів – це близькість але не тотожність плану змісту при відмінності плану вираження. Результатом даного типу відношень є можливість такої функціональної якості синонімічних знаків, як їх конкуренція, взаємозамінність висловлювань [4].

Для сербської лінгвістики вагомим внеском у систематизацію лексики став словник ідеографічного типу "Систематски речник српскохрватског језика" Ранка Йовановича та Лази Атанацковича, виданий Матицею сербською 1980 року. Перше видання його під авторством Р.Йовановича було здійснено ще у 1940 р. в невеликій кількості примірників, проте мало велику практичну користь. В другій половині ХХ століття, зважаючи на "потребу в аналогічному словнику і словнику синонімів, видавництво Матиці сербської доручило своєму співробітникові Л.Атанацковичу підготувати до друку нове видання "Систематског речника српскохрватског језика" [5, 5]. Робота над його підготовкою велася у співавторстві і тривала не один рік з метою якнайповнішої відповідності новим потребам і вимогам, тому видання 1980 року чотирикратно перевершило перше і представило 3906 понять сербохорватської мови.

"Систематски речник ..." складається з 2 частин – систематичної (загальної) та словника-індекса. Перша також поділена на два розділи – "Людина, її щоденне життя і робота (Щоденні дії людини.* Процеси.* Стани)" та "Малі термінологічні словники". Увесь лексичний матеріал у першому розділі і характеристики інтелекту людини зокрема, систематизований і представлений у вигляді синонімічних рядів, споріднених за аналогією слів, виразів і фраз, згрупованих під одним поняттям, вираженим лексемою, семантична структура якої охоплює всі можливі нюанси конкретної характеристики [5, 5].

Розділ "Людина. Її щоденне життя і робота" пооділений на багато підрозділів – „Людина”, „Фізичні характеристики людини”, „Народження та життя”, „Смерть”, „Похорон”, „Подія”, „Щастя* нещастя”, „Успіх* неуспіх”, „Прогрес* прогресувати”, „Регрес* регресувати”, „Користь* корисний* використовувати”, „Шкода” та інші. Послідовність реєстрових понять на верхівці лексичної системи „Систематског речника...” – у першому підрозділі „Людина”, - визначають виражені прикметниками позитивні і негативні особливості характеру, (снажан, чврст карактер;

слаб, лабав характер); характеристики поведінки людини у суспільстві (разуздан; скроман; уображен; кочоперан); її відношення до роботи (вредан; лен); інтелектуальні здібності (мудар, паметан; глуп; надарен; духовит) та інші. Проте, на нашу думку, можливості детальної систематизації лексики даної групи ще не повністю використані, тому велике значення міг би мати аналіз структури системи – тобто відношень і зв'язків між окремими його елементами і лексико-семантичної структури лексем, що утворюють цей корпус.

Спосіб функціонування слів, що називають особливості інтелекту людини, як і всіх інших одиниць у мові – варіативність, яка характеризується опозицією "варіант" - "інваріант". Поняття інваріанта як абстрактного втілення одного і того ж змісту складають загальні особливості корпусу об'єктів, що його організують варіанти. Проте, інваріант не існує як окремий об'єкт, "зразковий" варіант. Як назва корпусу подібних об'єктів інваріант існує у формі слова. Кожен варіант – об'єкт, який належить до низки варіантів, має в особі особливості інваріанта і може розглядатися як "представник" даного інваріанту. В межах одного рівня мови про його одиниці можна говорити і як про варіанти, і як про інваріанти [6, 81].

Характеристики інтелекту людини з корпусу "Систематског речника" можемо поділити на позитивні (разуман, паметан, мудар даровит, генијалан) нейтральні (просечан), і негативні (неразуман, непаметан, глуп, недаровит). Більшість одиниць першої і третьої груп утворюють антонімічні пари: разу ман – неразуман, паметан – глуп, даровит – недаровит. Відштовхуючись від теорії варіативності мовних одиниць і опозиції варіант – інваріант, для кожної з них можемо визначити інваріант. Для першої – «розумна людина» і її варіанти – разуман, паметан, мудар, даровит, генијалан; для другої – "людина середніх розумових здібностей" – просечан; для третьої – "нерозумна людина" – глуп, неразуман, непаметан, недаровит.

Кожен з цих варіантів представлений у "Систематичному словнику..." як окреме реєстрове слово, під яким згруповані слова, що виражають те ж саме поняття, що і реєстрове слово. Так, наприклад, абстрактне поняття "паметан човек" є інваріантом для низки варіантів під реєстровим словом "паметан". У корпусі словникової статті варіанти, відмінні за елементами змісту, відділяються зірочками залежно від появи якогось нового елемента змісту:

Паметан – Паметан. Уман. Разборит. Разуман. Мудар. *Оштроуман.

Проницљив. Сналажњив. *Приступачан разлoзима. Разлoжит. Разлoжан. *Увиђаван. * Чoвек нормалне, просечне памети. Нормалног ума. * Паметан чoвек. Чoвек здраве памети. Глава. Главица. Дoбра глава. Паметна глава. *Мисaон. Мисaон чoвек. Мислилац. * Језгровит. Језгровитoст. *Духовно јак, снажан. Интелектуално снажан. *Паметно гoворити. Паметно се изражавати. Паметно поступити, поступати. Паметан поступак. Паметан корак. Паметна одлука. Паметно, мудро решење. *Промислити. Узети се у памет. *При чистој, здравој памети. *Опаметити (се). Умудрити (се). Дoзвати се памети. *Искусан. Вешт. Вичан. Спретан. Практичан. *Памет. Мудрoст. *Оштроумност. Проницљивoст. Сналажљивoст. *Разлoжитoст. Разлoжност. *Духовна, интелектуална снага. *Разум. Ум. Интелигенција. *Лoгичкo расуђивање, мишљење. *Анализа. *Синтеза. *Сазрети. Сазрео. Душевно зрео, сазрео. *Матура. Матурирати. *Правити се паметан. Прилично паметан. Прoмућуран. Паметњаковић. Мудријаш. *Меморија. *Памтити. Памћење.

Глуп – Глуп. Глуп чoвек. Умно oграничен. Заoстаo. Туп. *Неoбразoван. Неразуман. Несвестан. *Без духа. Бесмислен. *Oграничен (духом). Сиромашан духoм. *Глупак, глупачки. Глупакиња. Глупавкo. Глупача. Глупара. *Глупо, глупавo. *Заглупити. Глупавети. Глупављење. *Чинити глупим. Пoстајати глуп. *Глупан, глупански. Глуперда. Глупоња. Глупандер. Глупачина. *Глупавoст. Глупаштвo. *Приглуп. Пoмало глуп. *Глупoст. Непрoмишљен поступак. *Будала. Будалина. Будалаштина. *Глупе, непрoмишљене речи. *Глупарати. *Глупо. На глуп начин. Бесмислено. Лудо. Неразумно. Прoстo. *Туп. Тупав. Тупoглав. Тупан. Тупавкo. Тупика. Недoтупаван. *Шупљoглав. Празноглав. Плиткoуман. Плитак. Плитке памети. *Тупoглавoст. Шупљoглавoст. Празноглавoст. Плиткoумност. *Блесан. Блесав. Блесавац. Блесавица. Блесавкo. Блесавoст. *Букван. Буква. Звекан. Бенав. Бена. Бенавoст. Дедак. Мамлаз. Зевзек. Шмoкљан. Шамула. *Клипан. Тикван. Суклата. Склата. Ћутук. Зврндoв. Ргљoв. Тртов. *Идиот. Идиоткиња. Идиотски. Имбeцил. Кретен, кретенка, кретенски. *Магарац. Магарчина. Мазгoв. Мазгoвчина. Коњина. Волина. Мула. *Цепаница. Ћускија. Даска. *Oтупавети. Побенавети. Облесавети. Поблесавети. *Апсурд. *Излапeo. Сенилан. Сенилност. *Бљавити. Брљивoст. *Брљивац. Брљивица. Брљивкo. Брљавити. Пoбрљавети. *Глупа шала. Неслана шала. Недуховитoст. *Глупи август. Кловн. *Незнање. Незналица. *Врло глуп. *Глуп као клада. Глуп као даска. Глуп као ћускија. Глуп као цепаница. Глуп као ноћ. Глуп као зeмља.

Анализ лексико-семантичној структури лексеми, яка презентуе певне

поняття, дозволяє з'ясувати відношення між інваріантом та варіантами. Після аналізу компонентів семантичної структури лексеми "паметан" (що іменує інваріант "паметан човек") ми прийшли до висновку, що в ній присутні компоненти змісту (семи) всіх семем – варіантів даного інваріанту. За "Словником сербохорватської літературної мови" Матиці сербської [7] та "Систематичним словником...":

Паметан – **1.а.** који има способност расуђивања, који је здрава, нормална ума, разборит, мудар (варіанти Паметан. Уман. Разборит. Разуман. Мудар та ін.);

б. оштроуман, проицљив, сналажљив (варіанти *Оштроуман. Проицљив. Сналажњив та ін.);

г. послушан, приступачан разложима (варіанти *Приступачан разложима. Разложит. Разложен та ін.);

д. просвећен.

Так само лексема «глуп», що іменує інваріант «нерозумна людина», в своїй лексико-семантичній структурі має семи всіх семем, варіантів:

Глуп – **а.** који је умно ограничен, заостао, туп (варіанти Глуп. Глуп човек. Умно ограничен. Заостао. Туп та ін.);

б. који изражава, окрива умну ограниченост, заосталост (варіанти*Глупак, глупачки. Глупакиња. Глупавко. Глупача. Глупара. *Глупо, глураво.ф);

в. необразован; неразуман; несвестан (варіанти *Необразован. Неразуман. Несвестан. та ін.);

г. који нема духа; неуместан; бесмислен (варіанти *Без духа. Бесмислен. *Ограничен (духом). Сиромашан духом.).

Аналіз одиниць лексико-семантичної групи "інтелектуальні характеристики людини" показує, що критерієм приналежності семем (варіантів) одній лексемі (інваріанті) є співпадіння елементарних змістів у їх семантичній структурі одночасно із збереженням відмінностей у семах, що означають ступінь вираження основних ознак.

До кожного інваріанта відносяться варіанти, що мають такі ж семи, такий же зміст, тобто вони співпадають на рівні мовної абстракції. Інваріант і варіанти перебувають у взаємному відношенні варіативності. Проте на рівні мовлення синоніми не тотожні. В одному місці мовленнєвого потоку може реалізуватися лише один варіант мовної одиниці. Тому відношення між лексико-семантичними варіантами можна іменувати конкурентними.

На нашу думку, лексико-семантична група характеристик інтелекту людини має наступну структуру: на верхівці знаходиться інваріант,

виражений в матеріальній формі лексеми. Інваріант об'єднує загальні властивості корпусу об'єктів, що виражений лексико-семантичними варіантами. Відношення між інваріантом та варіантами обумовлює варіативність. Існування багатьох варіантів визначає велика кількість нюансів у значенні та стилістичній оцінці, а взаємостосунки таких варіантів визначаються конкурентністю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2010; 2. www.dissercat.com/content; 3. www.lib.ua-ru.net/diss/cont/91927.html; 4. www.conf.muh.ru/080901/thesis_Morel_morel.htm; 5. Јовановић Р., Атанацковић Ј. Систематски речник српскохрватскога језика. – Матица српска, 1980; 6. Лингвистический энциклопедический словарь – М.: Советская энциклопедия, 1990; 7. Речник српскохрватскога књижевног језика – 2-го изд. – Нови Сад: Матица српска, 1990.

Токарчук Б.А. (Київ, Україна)

Декілька думок щодо вживання фразеологізмів в художніх дидактичних віршованих творах

У статті йдеться про створення художніх дидактичних віршованих творів, призначених для засвоєння фразеологізмів, про оптимальну форму цих творів і про пошуки засобів збільшення кількості фразеологізмів без втрати основної думки, сюжетної лінії і евфонії твору; наводяться приклади.

Ключові слова: українська мова, фразеологізм, дидактичний твір, синонім, евфонія, ритм, рима.

В статье говорится о создании художественных дидактических стихотворных произведений, предназначенных для усвоения фразеологизмов, об оптимальной форме этих произведений и о поисках способов увеличения количества фразеологизмов без потери основной мысли, сюжетной линии и эвфонии произведения; приводятся примеры.

Ключевые слова: украинский язык, фразеологизм, дидактическое произведение, синоним, эвфония, ритм, рифма.

The article deals with creation of the fiction didactic written in verse works, intended for learning of phraseological units, about the optimum form of these works and about searches of means how to increase amount of phraseological units without the loss of main thought, plot line and euphony of the work; examples are given.

Key words: Ukrainian language, phraseological unit, didactic work, synonym, euphony, rhythm, rhyme.